

Makale Bilgisi: Görgeç, O. (2019). Thales ve Anaksimenes'in Günümüzde Unutulmuş Elementleri: Su ve Hava. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 511-526.	Article Info: Görgeç, O. (2019). Today Forgotten Elements of Thales and Anaksimenes: Water and Air. DEU Journal of Humanities, Volume: 6, Number: 2, pp. 511-526.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 18.07.2019	Date Submitted: 18.07.2019
Kabul Edildiği Tarih: 04.09.2019	Date Accepted: 04.09.2019

THALES VE ANAKSİMENES'İN GÜNÜMÜZDE UNUTULMUŞ ELEMENTLERİ: SU VE HAVA

Oğulcan GÖRGEÇ*

ÖZ

Bu çalışmada, İlk Çağ'da İyonya Okulunun sorgulama konusu yaptığı arkhe tartışması sadece Thales ve Anaksimenes üzerinden ele alınacak ve günümüzdeki insan-doğa ilişkilerinin sorunsallaşmış olduğu gerçeğinden de yola çıkılarak onların arkhe olarak kabul ettikleri elementlerin şimdilerde unutulmuş olduğu meselesi gündeme getirilecektir. Hava ve su'nun kutsal olarak kabul edildiği, yaşamın kendisinin değerli görüldüğü Antik Yunan düşünüş biçiminin, yaşamı ve onun öğelerini olumsuzlayan çeşitli felsefeler ve öğretilerle temelden farklı olduğuna değinildikten sonra, bu tutumun kendisinden ve tarihsel süreçteki insan eylemlerinin de yol açtığı ekolojik krizden bahsedilecek, ve insan varlığının bu süreçle birlikte yaşama ve onun öğelerine karşı bir yabancılaşma ve unutmaya durumu içerisinde olduğu belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Elementler, Hylozoizm, Doğa, Ekolojik Kriz, Yabancılaşma, Ekofobi, Doğaya Dönüş

TODAY FORGOTTEN ELEMENTS OF THALES AND ANAKSİMENES: WATER AND AIR

ABSTRACT

In this study, the Arkhe debate that the Ionian School discussed in the Antiquity will be discussed only through Thales and Anaximenes, and that today's human-nature relations are considered to be problematic, and that elements, which they regard as arkhe, are forgotten today will be raised. After mentioning that air and water are considered sacred and the ancient Greek way of thinking that life itself is deemed valuable is fundamentally different from various philosophies and teachings that negate life and its elements, the ecological crisis which is caused by this attitude

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, canogul1995@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9228-0251

itself and human actions in the historical process will be mentioned, and therefore, with this process, it will be stated that human existence is in a state of alienation and forgetting against life and its elements.

Key Words: Elements, Hylozoism, Nature, Ecological Crisis, Alienation, Ecophobia, Back to Nature

GİRİŞ

“Bize bahşedilen kırk tane özgürlük, haritada bakır bir yer kalmadıysa ne işe yarar ki?” (Leopold, 2013, s. 155). Bu cümle yaban alanların tüketilmesi karşısında Aldo Leopold’un *Bir Kum Yöresi Almanacağı* adlı yapıtındaki ifadelerinden oluşmaktadır. Biz bu cümleyi “bize bahşedilen kırk tane özgürlük, eğer gezegenimiz ekolojik kriz içerisinde ise ne işe yarar ki?” olarak da dönüştürüp ifade edebiliriz. Gerçekten de eğer dünyanın dengesi, armonisi bozulmuşsa onun üyeleri olan bizlerin sahip olduğu özgürlükler şimdi ne işe yararlar ki?

Çağımız ekolojik kriz çağıdır ve bu sözcük sadece iklim değişikliği, küresel ısınma gibi olgularla sınırlandırılmayacak kadar birçok çevre sorununu ifade etmektedir. Bu çalışma, ekolojik krizi theoria ve praxis alanlarında var olduğunu düşündüğü iki temel sorunla ilişkilendirecektir. Theoria alanındaki sorun olarak felsefedeki ilginin değişmesi, yani tarihsel süreç içerisinde felsefede doğa felsefesinin/ontolojinin¹, yerini başka alanlara bırakması durumu; praxis alanındaki sorun olarak ise insan varlığının onu varlığa getiren yaşamın temel öğelerini, arke’lerini, elementlerini unutması, onlara yabancılaşması ve bu nedenle insan-doğa ilişkisinin bozulması durumu söz konusu edilecektir. Daha açık bir ifadeyle söylersek, theoria alanında bizlerin doğa ile olan ilişkilerinde oldukça belirleyici olan Presokratik doğa felsefesinin/ontolojinin, yerini yeryüzünü, arke’leri, elementleri ve bedeni değersizleştiren idealist felsefi tutumlara bırakması nedeniyle doğa felsefesinin/ontolojinin değer kaybetmesi; praxis alanında ise elementlerin değersizleştirilerek birer metaya indirgenmesi ve dolayısıyla onların önemlerinin, kutsallıklarının unutulması durumu ekolojik kriz açısından önemli görünmektedir. Bu açıdan, bu makale ekolojik krizin temelinde etik bir sorunun değil, ontolojik bir sorunun yattığını kabul etmektedir; ve bu kriz karşısında bir çözüm olarak etik bir kuram değil, “doğaya dönüş” şeklinde ifade edilebilecek ontolojik bir ilişkilenemeyi gündeme getirmektedir.

¹ Bu makale boyunca “doğa felsefesi” terimi ile Presokratiklerin yapmış oldukları doğa felsefesi kast edilmektedir; ve söz konusu bu doğa felsefesinin o dönem için henüz ontoloji ile tam olarak ayrılaşmadığı düşünüldüğünden dolayı da “doğa felsefesi/ontoloji” özdeşliği kurulmuştur.

Arkhe Olarak Su ve Hava

Aristoteles'e (2018) göre, "bugün de eskiden de insanlar felsefe yapmaya hayret ederek başlamışlardır; başlangıçta el altındaki açmazları merak ederek, sonra bu şekilde küçük küçük devam edip daha büyük açmazlara denk gelerek" (s. 19/928b10). Bu söz konusu büyük açmazlar, aslında evrene ve onun kökenine yönelik olarak yapılmış olan sorgulamaları ifade etmektedir. Dolayısıyla bu büyük açmazların, felsefe tarihi boyunca filozoflarca sorulmuş olan soruların en önemlilerinden birisi olarak kabul edilen "evrenin ilk ilkesi, maddesi, arkhe'si nedir?" sorusu ile ilintili olduğu; ve bu sorgulama ile birlikte de bizzat doğanın felsefesinin yapılmaya başlandığı söylenebilir.

Doğa filozofları veya Presokratikler bizzat doğanın kendisini araştırma konusu olarak ele almışlar, ve gözledikleri bu doğadaki varolan değişimin, oluşun ve bozuluşun arkasındaki o değişmeyen şeyi, yani ilk arkhe'yi, ilkeyi soruşturmışlardır. Evrendeki bu sürekli değişimin değişmeyen bir şeyden, yani bir arkhe'den, bir maddeden kaynaklanması gerektiği yönündeki anlayış, doğanın hakikatini elde etme yolunda olan Presokratik dönem filozoflarının düşüncelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda doğaya dair bir hakikati elde etmek, o hakikate ulaşmak yönünde bir çaba söz konusu olduğunda değişime, oluşa ve bozuluşa tabi olmayacak kalıcı bir şey'e sahip olunması bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. İşte bu "şey"de Antik Yunan felsefesinde karşımıza "arkhe"² olarak çıkmaktadır. Kalıcı bir şey'in olması gerektiği yönündeki bu anlayışın yanında, yine bu dönemde bu düşünceyle ilintili olan ve temel bir düstur olarak kabul edilen "Hiç'ten hiçbir şey meydana gelmez" düşüncesi de bulunmaktadır. Bundan dolayı kendisi meydana gelmemiş ve yok olmayacak olan bir varlığı her şeyin ilk nedeni olarak kabul etmek gerekiyordu (Gökberk, 2018, s. 20). Dolayısıyla hakikatin kendisini istemek, o dönem için, "kalıcı bir durum"a duyulan bir arzuyu veya "hiç bir zaman yok olmayacak bir şeyin var olması" gerektiği yönündeki bir anlayışı beraberinde getirmiştir.

Platon'a (1945) göre, "yukarıda gök kubbesinde yıldızların yörüngelerini, gök olaylarını inceleyen filozof, ayaklarının ve gözlerinin dibinde bulunan şeyler hakkında tam bir bilgisizlik içerisinde" (ss. 71-72). Bilgi ile filozof ilişkisini ortaya koyan bu anlayış içerisinden bakıldığında, doğanın felsefesini yapmak - veya evrenin kendisini soruşturma konusu yapmak veya var olanların kendisinden meydana geldiği o şey'i sorgulamak bakımından doğaya dair hakikati elde etmeye çabalamak - beşeri konular karşısında tam bir bilgisizliği/ilgisizliği gerekli kılmaktadır. Çünkü Presokratik dönem filozofları için esas olan insan varlığının ve diğer var olanların kendisinden açıldığı o şey'e, yani arkhe'ye yönelmek ve onu

² Başlangıç; ilk olan; kendisinden başka bir şeyin çıktığı temel, köken; dayanak; temel neden, ilk neden.

bilmeye çabalamaktır. Platon, *Theaitetos* (1945) diyalogunda filozofun beşeri meseleler karşısındaki bu ilgisizliğini şöyle ifade etmektedir: “Thales gök olaylarını incelemek için yukarıya bakarken bir kuyuya düşmüş ve alaycı bir Thrakia’lı hizmetçi de, gökteki şeyleri bilmeye çabalarken burnunun ve ayaklarının dibindekinden haberi yok diye alay etmiş. Aynı alay kendisini tamamıyla felsefeye vermiş olan herkese uygun gelir” (s. 72).

O dönem filozofu için doğaya dair gözlem yapmak, yani bakışlarımızı doğaya, evrene yöneltmek insani (beşeri) şeylere yönelmekten daha fazla önem teşkil etmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Presokratik dönem filozoflarının ana kaygısını, doğayı anlamak ve onu açıklamak çabasının oluşturmuş olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Sokrates öncesi filozoflar doğrudan insan varlığının kendisi üzerine tartışmayı, sorgulamalarını insanı açığa çıkaran o şeye, yani doğa üzerine yöneltmişlerdir. Salt anlama çabası içerisinde kalarak herhangi bir pratik kaygı ile doğaya yönelmeyen Thales, Anaksimenes ve diğerleri, “açık ki sadece kavramak için bilgi sahibi olmanın peşine düşmüşlerdir, herhangi bir fayda uğruna değil” (Aristoteles, 2018, s. 19/982b10). Sadece doğanın, yani kosmos’ un kendisine yönelerek, ilkin bu ahenk’i, bu nitelikler yığını, bu sürekli değişim halinde olan evreni tam olarak açıklamak çabası, Thales’i ve Anaksimenes’i etik, siyaset ve sanat gibi insani konular üzerine düşünmeye fırsat veremeyecek kadar yoğun düşüncelere itmiş olmalıdır ki, onlar söz konusu bu konular üzerinde soruşturma yapmaya fırsat bulamamış olabilirler. Ayrıca, Presokratiklerin insan varlığının kendisi üzerinde düşünmeden önce onun varlığa geldiği bu dünyanın, bu evrenin açıklanmasının, diğer konulara nazaran daha öncelikli olduğunu düşünmüş ve bu nedenle ilkin doğanın felsefesini yapmayı tercih etmiş olmaları da akla yakın görünüyor. Dolayısıyla, Presokratik dönem genel olarak değerlendirildiğinde, onun sadece doğa ve onun arkhe’sine yönelik anlama çabasını içerdiği ve o dönem filozoflarının pratik problemlere çözüm aramak yerine, doğa felsefesi yapmayı yeğledikleri görülebilir (Yıldırım, 2016, s. 26). “Yani ilk döneminde Yunan felsefesi hemen hemen bütünüyle dış doğaya, cisimlerin dünyasına yönelmiş olan bir doğa felsefesidir” (Gökberk, 2018, s. 16).

Arkhe’nin, tüm var olanların kendisinden çıktığı, ilkin kendisinden meydana geldiği ve en son bozulup kendisine döndüğü şey, yani varlığı baki kalanın, var olanların öge ve ilkesi (Aristoteles, 2018, s. 23/983b7) olduğu söylenebilir. Element olarak da kabul edilebilecek olan maddelerin, şeylerin kendisinden çıktığı arkhe olarak kabul edildiği bu çeşit felsefeyi Thales başlatmış ve onun, yani arkhe’nin “su” olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla, “arkhe olarak su her şeyin temeli ise kendisinden her şeyin meydana geldiği şeydir” (Kranz, 1994, s. 29). Yeryüzünün suyun üstünde olduğunu iddia eden (Aristoteles, 2018, s. 23/983b7) ve tüm var olanların temeli olarak su’yu kabul eden Thales, bu anlayışıyla evrenin ve insanların yerlerinin sorgulanmasına tekil bir kozmolojik açıklama getirmiş olmaktadır (Yılmaz, 2017-2018, s. 112). Bu kozmolojik açıklama insan ile diğer var olanları

kökenleri açısından ortak bir ilkeye tabi kılmaktadır. Bu ortak ilke düşüncesi, insanı kosmos'un veya doğanın dışında bir varlık olarak değil, aksine kosmos'un bir parçası, bir üyesi haline getirmesi bakımından oldukça önem taşımaktadır. Ortak ilke, arkhe ve tüm var olanların kendisinden kaynaklandığı o şey su ise herhangi bir varlığı öteki varlıklardan köken bakımından ayrı, farklı kılabilir her hangi bir temel söz konusu yapılmamış olmaktadır. Bu bakımdan tüm var olanlar bu ortak ilke olan su dolayısıyla kosmos'un birer üyesi olarak görülmektedirler. Ayrıca, Thales dünyanın büyük bir bölümünün sularla kaplı olduğu, yanan kimi nesnelerin buhar çıkardıkları, suyun buhara ve buza dönüştüğü; hayvanların büyük ölçüde sıvıdan oluşup, yiyeceklerinin ve dölllerinin de sıvı olduğu gözlemlerine dayanarak (Denkel, 2003, s. 21) suyu arkhe olarak belirlemesiyle, onun doğa, yaşam ve tüm canlılar için hayati önemine de dikkat çekmiş bulunmaktadır. Yeryüzündeki yaşamın su içinde ortaya çıktığı ve canlıların karalar üzerinde yayılışından önceki 3 milyar yıl boyunca su içinde evrimleştiği (Reece ve diğerleri, 2013, s. 46) kabul edildiğinde, bu durum Thales'in hipotezinin bilimselliğini ve önemini açığa çıkarmaktadır. Günümüzde yaşamın tarihi üzerine yapılan bu gibi gerçekleri, Thales, kendi zamanında sadece gözlemlerinden yola çıkarak böyle bir kosmogonia ile ileri sürmüştür. Bu durum, her ne kadar kendisi bilinen bir evrim kuramı geliştirmemiş de olsa, onu çağdaş birçok evrim kuramcılarının öncülü haline getirmekte ve onun gözlemlerinin gücünü ortaya koymaktadır.

Anaksimenes'e göre ise ilk madde, arkhe "hava"dır. "Hava sonsuz bir hava denizi olarak evreni kuşatır ve yer de bu hava denizinde düz bir tepsi gibi yüzer" (Gökberk, 2018, s. 22). Anaksimenes, Thales'den farklı olarak, arkhe olarak belirlediği hava'dan şeylerin nasıl oluştuğunu "yoğunlaşım kuramı" ile açıklamıştır. Bu teorinin, farklı tözler arasındaki bütün farklılıkları tamamen yoğunlaşma derecesine bağlı olarak nicelikleştirme meziyeti vardır (Russell, 2017, ss. 71-72). Yani bu kuram, arkhe olan hava'dan varolanların varlığa gelişlerinin hava'nın seyrekleşmesinin ve yoğunlaşmasının sonucunda olduğunu kabul eder. Anaksimenes bu durumu şöyle açıklar: "Bu hava seyreklik ve sıklık bakımından niteliklere göre ayrı ayrıymış. Seyrekleşince ateş haline gelir, sıklaşınca önce yel, sonra bulut, daha çok sıklaşınca su, sonra toprak, sonra taş ve bütün ötekiler de bunlardan olmuştur" (Kranz, 1994, s. 35).

Anaksimenes' in doğa felsefesinde su, onun arkhe olarak kabul ettiği hava'nın sıkışması ile açığa çıkan öge olarak gösterilmiş ve hava'nın kendisi ön plana çıkarılmıştır. Anaksimenes, "nasıl hava olan ruhumuz bizi hükmü altında tutuyorsa, bütün evreni (kosmos) de soluk ve hava öylece sarıp tutar", diyor (Kranz, 1994, s. 36). Bu anlamda gerek insan ruhunun gerekse de evrenin sürekliliğinin nedeni olarak hava, insan ile evren veya insan-dışı varlıklar arasında bir ortak ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Thales'in kozmolojisinde de karşılaştığımız bu durum, yani insanın kosmos'dan bağımsız düşünülmemeyeceği anlayışı, aslında Presokratik dönemin genel

karakteristiğini oluşturmaktadır. Yani bu dönemde insan varlığı kosmos'a bağlı olan ve diğer var olanlarla aynı kökene, ilkeye, arkhe'ye sahip olan bir varlık olarak anlaşılmış ve kosmos'un bir üyesi olarak ele alınmıştır.

Gerek canlıların gerekse de evrenin işleyişinde hava'nın önemini ortaya koyan Anaksimenes'in, tıpkı Thales gibi, havanın içeriğini teknik açıdan analiz etmekten yoksun dahi olsa, yine de sadece gözlem yolu ile yapmış olduğu bu saptamayla hava'da bulunan elementlerin içerisindeki yaşam için en hayati rolü olan oksijen elementini kastetmiş olabileceğini bugün için pekala düşünebiliriz. Günümüzde yapılan araştırmalar neticesinde önemleri ortaya çıkan ve yaşamın yeryüzünde açığa çıkmasında en temel elementler olarak kabul edilen su ve hava'yı, Presokratik dönemde sadece gözleme bağlı kalıp arkhe olarak ortaya koymuş olan Thales ve Anaksimenes'i sadece birer doğa filozofu olarak değil, bilim insanı olarak da nitelendirmek oldukça önem taşımaktadır. Bertrand Russell'ın (2017) da bu durumla ilgili olarak ifade ettiği gibi: "Thales'in, Anaksimandros'un ve Anaksimenes'in spekülasyonlarını bilimsel hipotez saymak gerekir" (s. 72).

Bu neticede, genelde Presokratiklerin özelde de Thales ve Anaksimenes'in "evrenin arkhesi nedir?" şeklindeki sorularını "yaşamın kendisinden kaynaklandığı o şey nedir?" şeklinde de okumanın mümkün olduğu görülebilir. Çünkü arkhe yaşamın kendisini varlığa getiren şeydir, onun yaşamla olan ilintisi açıkça ortadadır. Bu bakımdan yeryüzündeki canlılığı açığa çıkaran şey'in kendisinin de canlı olması gerektiği şeklinde bir çıkarım yapmak mümkün olabilir. Bu çıkarım, zaten onların arkhe olarak saptadıkları şeyleri canlı, kutsal olarak kabul etmelerinden de doğru görünmektedir. Yani Miletli filozoflar doğayı açıklamalarına temel olarak canlı olarak kabul ettikleri bir maddeyi almışlardır (Gökberk, 2018, ss. 20-21). Dolayısıyla bu dönemde, arkhe olarak su ve hava kendinde değerli, bir nevi kutsal bir canlı olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Thales suyu alıyor ve bunun içinde tanrısal yaratma gücünün, mıknatıs taşındaki çekme kuvveti gibi bir hayat gücünün bulunduğunu düşünüyor, aynı şekilde Anaksimenes de hava'yı tanrı olarak, tanrı gücüyle dolu olarak düşünüyordu (Kranz, 1994, ss. 27-34). Böylece, Thales ve Anaksimenes'in arkhe anlayışlarında "hylozoist"³ bir yaklaşım sergiledikleri ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Presokratik dönem arkhe anlayışları çerçevesindeki bu tartışmalarla Thales ve Anaksimenes'in elementleri olan su ve hava, tüm var olanların nedeni, şeylerin var olmaları için gereksindikleri temel, canlı, kendinde değerli, kutsal ve Tanrısal maddeler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Genelde Presokratikler'in özelde de Thales ve Anaksimenes'in doğayı denetim altına almak değil, onu düpedüz anlamak ve açıklamak istedikleri söylenebilir (Yıldırım, 2016, s. 25). Onların bu kozmolojik açıklamalarının

³ Canlı özdekçilik: Evrenin temeli olarak düşünülen özdeğin canlı olduğunu savunan öğretisi.

insan da dahil tüm canlılara, yani kosmos'a yöneldiğinden ötürü holist; arkhe olarak belirledikleri şeylerin ise canlılık barındıran maddeler olmasından ötürü hylozoist olduğunu pekala söyleyebiliriz. Bu kozmolojilerde arkhe olarak karşımıza çıkan maddeler olarak su ve hava hem yaşamın hem de karmaşık yapılı canlıların varlığa gelmelerinde temel öğeler olarak görülmektedirler. Bu nedenle, karmaşık yapılı canlılardan biri olan insan için de bu öğelerin, bu arkhe'lerin mevcudiyeti onun varlığa gelmesinde oldukça belirleyici olmuştur. Yaşamın tarihi üzerine yapılan araştırmalar bu durumu zaten desteklemektedir. Bu bakımdan, Thales ve Anaksimenes'in arkhe'lerini kutsal ve Tanrısal olarak nitelendirerek bu arkhe'lerin önemlerine dikkat çekmiş olmaları bu bağlamda anlam kazanmaktadır.

Meta Olarak Su ve Hava

Genelde Presokratik düşünüş özelde de Thales ve Anaksimenes'in kendinde değerli, canlılık arz eden, kutsal, tüm canlılığın kendisinden kaynaklandığı şeyler olan su ve hava'sı -bugünün bakış açısından bakıldığında- yaşam, canlılar ve onların hayatlarını devam ettirebilmeleri, nesillerini sürdürebilmeleri için en hayati ve temel öğelerdir. Ancak yüzyıllar boyunca, gerek felsefe tarihi açısından doğanın felsefesinin/ontolojinin gerekse de insanlık tarihi açısından doğanın değerinin unutulması ve yadsınmasıyla doğa ve onun tüm bileşenleri de unutulmuş ve yadsınmıştır. Artık yaşamın, yeryüzünün ve onun tüm bileşenlerinin veya elementlerinin kendinde değerli görülmediği çeşitli düşünce yapıları ve insani eylemler söz konusu olmaktadır. Friedrich Nietzsche *Böyle Buyurdu Zerdüşt* (2013) adlı yapıtında bu durumu şöyle belirtmektedir: “Bir zamanlar, Tanrıya karşı işlenen günah, en bağışlanamaz günahı. Şimdi Tanrı öldü, onunla birlikte günahkarlar da öldü. Şimdi en bağışlanamaz günah yeryüzüne karşı işlenendir” (s. 8).

Felsefenin tarihine bakıldığında doğanın, yeryüzünün ve fiziksel olanın değersizleştirilmesi bakımından karşımıza bazı düşünce yapıları çıkmaktadır. Tüm varlıkları bir bütün olarak ele alarak, kosmos'un kendisine yönelen bakış açıları, yerini insan varlığının yüceltilmesi ve onun kosmos'dan koparılmasına bırakmıştır. Bu durum, tarihsel süreçte doğa felsefesinin/ontolojinin idealist yaklaşımlarla unutulması durumunu; Presokratik düşüncenin ve bakış açısının, yerini idealist düşünceye bırakması durumunu açığa çıkarmıştır. Söz konusu bu idealist düşünceleri özellikle Platon, Descartes ve Kant felsefelerinde görmek mümkündür.

Platon, “fenomenler dünyası – idealar dünyası” ayrımıyla bu dünyanın, yani fenomenler dünyasının, oluş ve bozulmuş dünyasının yadsınığını ortaya koymuş bulunmaktadır. İdealar dünyasını soyut fikirlerin barındığı asıl gerçekliği oluşturan dünya olarak kabul etmiş ve evreni birtakım maddesel nesnelerin rastlantı sonucu birleşimlerinden ibaret görmek şöyle dursun, onu akıllı bir yaratıcının oluşturduğu inancına sınımsızlığına bağlı kalmıştır (Yıldırım, 2016, s. 37). Platon'a göre bu dünyanın bilgi düzeyinde ancak sanı'yı (*doksa*) temsil etmesi, yeryüzünde var olan tek

tek şeylerin ideaların kopyaları olması anlayışını ortaya çıkarmıştır. Yani hakikat idealardır; ideaların kopyaları olan yeryüzündeki tek tek şeyler ise ancak sanı'nın konusu olmaktadır. Bu yaklaşımıyla Platon'un yeryüzünü ve yeryüzündeki varlıkları değersiz bir konuma itmiş bulunduğu söylenebilir. Çünkü Platon için yeryüzü hakikati dile getirmemektedir. Platon'a (2017) göre, "gerçek olan şeyler, yani idealar algılanabilir değildir, onlar ancak düşünceyle kavranabilirler" (s. 54/65c). Dolayısıyla algılanabilir olmayan bu hakikat'in kendisi yeryüzünde, fenomenler dünyasında değil, idealar dünyasında bulunmaktadır. Bu tutum açıkça fiziksel olanının ötekileştirilmesini ifade etmektedir. 17. yüzyıla gelindiğinde buna benzer bir yaklaşımı, yani fiziksel olanın yadsınışı yaklaşımını Descartes'ın felsefesinde görmek mümkündür. Descartes, "cogito ergo sum"⁴ ilkesiyle doğanın veya doğadaki tek tek şeylerin kuşku barındırdığını ve tek kuşku içermeyen, apaçık olan şeyin ise "Düşünen Ben" in kendisi olduğunu belirtmiştir. Onun için ilkin tek hakikat "kuşkulandığımdan kuşku duymuyorum" yaklaşımıyla "bilinç" in kendisidir. Bu durum, aslında zihinsel olanın, yani "Res Cogitans" ın fiziksel olan, yani "Res Ekstansa" karşısındaki üstünlüğü dile getirmektedir. Bu yaklaşıma göre, fiziksel olanın, doğanın, bedenın Düşünen Ben' in varoluşunda bir yeri olmadığını söylemek mümkün görünmektedir (Descartes, 2018, s. 61). Descartes, her türlü özsel değerden yoksun Res Ekstansa'nın karşısına, etkin ve biçimlendirici güç olarak Res Cogitans' ı, Düşünen Ben' i koyar. "Artık her şeyin ölçüsü Düşünen Ben' dir ve her şey ben' in kullanımı için yaratılmıştır" (Çakmak, 1999, s. 82). Bu düşünce doğrultusunda doğanın kendisi Düşünen Ben' in kullanımına sunulmuş bir "makine" olarak anlaşılmış ve dolayısıyla da tüm kutsallığını kaybetmiş, yitirmiş olmaktadır. Kant ise maddesel varlık aşamasını bütünüyle uzaklaştırarak, Batı felsefesindeki Sokrates-öncesi kalıntıların doğasını bozmuş, ve bizleri kendi öznelliğimiz ile bir başımıza bırakmıştır. Onun araştırdığı şey nesnelere değil, nesnelere ilişkin bilgimizdir (Bookchin, 2017, s. 67). Kant için nesnelere ilişkin epistemenin konusu olması bakımından önem taşıdığını söylemek mümkündür. Bu açıdan doğanın kendisinin taşıdığı değer sadece bilgimizin konusu olması bakımından taşıdığı değer haline gelmiştir.

Tüm bu idealist yaklaşımlar düşünce alanında, yani theoria alanında yeryüzünün ve elementlerin değersizleştirilmesinin açık bir ifadesini oluşturmaktadırlar. Bu bakımdan felsefe tarihi aslında doğanın felsefesinin/ontolojinin unutulmasının tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır; fiziksel dünya, beden, elementler dualist yaklaşımlar neticesinde kutsallıklarını yitirerek "öteki" yi temsil eder hale getirilmiş olmaktadır. Dolayısıyla yeryüzünü, elementleri ve bedeni önemsizleştiren bu idealist yaklaşımların, kosmos'un, doğanın, arke'lerin kutsallığını ve canlılığını

⁴ Düşünüyorum, öyleyse varım: (Descartes'ta) Öznenin iç algıda kendi bilincine varıp kendi varoluşunu dolaysız bir biçimde kavramasını dile getiren önerme. Bu önerme varlıktan değil de ben' den kalkan bir yeni düşünün de çıkış noktası olmuştur.

ortaya koyan Preksokratik doğa felsefesi/ontoloji ile olan karşılıklı ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Platon'da elementler ideal dünyadaki mükemmel bileşenlerin birer kopyası (*mimemata*) gibidir (Yılmaz, 2017-2018, s. 114). Bu anlayış, yaşamın anlamının ve değerinin aynı zamanda onun bileşenlerinin de değerli, canlılık barındıran, kutsal şeyler olarak görülmemelerini, yani onlarında da olumsuzlanmasını beraberinde getirmiştir. Yeryüzünün canlılık barındıran en temel elementleri, yani Thales'in su'yu ve Anaksimenes'in hava'sı Platon'un felsefesinde birer kopya haline getirilmiştir. "Bu yaşam sadece bir sanı ve mutluluk da öte dünya'da olduğuna göre yaşamı ve onun öğelerini neden değerli görelim ki?" şeklinde ifade edilebilecek bu idealist felsefi tutum, yani yaşamın ve yeryüzünün olumsuzlanması şeklindeki bu düşünce en net ifadesini insanlık tarihi bakımından ekolojik kriz gerçeğinde bulmaktadır.

Öte dünya – yeryüzü ayrımı şeklinde ortaya konan ve yeryüzünün öteki kategorisine sokulduğu bu yaklaşımları Nietzsche eleştirmektedir. Nietzsche'ye (2009) göre, "insanlar ülküsel bir dünya uydurdıkları ölçüde gerçeğin değerini, anlamını, doğruluğunu harcamışlardır" (s. 3). Ülküsel bir dünyanın yaratılması ve dolayısıyla yeryüzün tüm kutsallığını kaybetmesi, yani Nietzsche'in belirttiği gibi "dünyayı 'gerçek' ve 'görünür' diye ikiye ayırmak çöküş halindeki bir hayatın belirtisidir" (Robinson, 2000, s. 71). Nietzsche'nin belirttiği bu çöküşü bugün deneyimlemekte olduğumuz ekolojik kriz gerçeğiyle ilintilendirmek yanlış olmasa gerektir. Toprağı, havayı ve suyu zehirleyen, bunların kendini yenilemesini zorlaştıran ve kimi zaman imkansızlaştıran, teknolojik gelişmelere dayalı kimyasal bazlı büyük bir kirlilik, dünya çapında devasa boyutlarda tüketimle birleştiğinde, ekolojik kriz dediğimiz ağır bir manzara ortaya çıkmaktadır (Malkoç, 2017-2018, s. 143). Dolayısıyla ekolojik kriz doğanın, yeryüzünün insani eylemler neticesinde yadsınışını; aslında *theoria*'nın *praxis*'de kendini göstermesini ifade etmektedir. Düşünce alanında doğayı, fiziksel olanı olumsuzlayan, ötekileştiren idealist yaklaşımlar şimdi kendilerini *praxis* alanında ekolojik kriz olarak açmaktadırlar. "Bu kriz sürecinde hayat döngülerinin birbirleriyle uyumlu işleyişlerinin aksadığı, canlı türleriyle bireylerin ilişkilerinin bozulduğunu, böylece insani ekosistemlerin olduğu kadar diğer ekosistemlerin de parçalandığını gözlemledik" (Kovel, 2017, s. 43). Sanayi devriminden bu yana artan hava ve su kirliliği oranları, aslında insan varlığının yaşamı ve onun öğelerini değerli görmediğinin, yeryüzünü kendi çıkarları doğrultusunda metalaştırmasının, araçsallaştırmasının göstergelerini oluşturmaktadır.

Antik Yunandaki *hylozoizm* anlayışından, yaşama ve onun kendisinden kaynaklandığı *arkhe* olan su ve hava'ya verilen bu değerden bugün yeryüzünü, onun derinliklerinden kullanım değerlerinin sökülüp alındığı bir depo olarak görme anlayışına gelindiği söylenebilir. Doğa,

şimdilerde zenginlik olarak değil bedava sunulan bir şey, yani kapitalist değer hesabından bakılınca bedelsiz bir lütuf olarak görülmektedir (Foster, 2012, s. 81). Elementler insanın söylemsel üstünlüğü ve doğa üzerindeki tahakkümünü sergilemeleri için birer araç işlevi görmekte, yani su baraj, çeşme, tuvalet, hamam ve pet şişe içerisinde temiz su üretiminde; hava rüzgar gücüyle çalışan gereçlerin üretimi ve atmosferin tabakalarının farklı özelliklerinin insan çıkarına kullanılması gibi etkinliklerle kontrol altına alınmaktadır (Yılmaz, 2017-2018, s. 109). Doğa ve onun tüm öğeleri insan varlığının huzur ve güven içinde yaşaması için insanlaştırılmakta, yani arkhe'lerin, elementlerin kendinde taşıdığı değer açıkça yok sayılmaktadır. Bu bağlamda doğa, elementler veya arkhe'ler, insan tarafından uygulanan çıkarıcı tahakküm sonucunda canlılıklarını ve kutsallıklarını kaybetmiş ve birer metaya dönüşmüşlerdir. İşte bu durum tam da Nietzsche'nin söylediği gibi yeryüzüne karşı işlenen en başıslanamaz günahımızı oluşturmaktadır. Yaşamın, var olanların kendisinden kaynaklandığı bu arkhe'lerin, yani su ve hava'nın insan tarafından onun kendi çıkarları doğrultusunda sömürülmesi, kontrol altına alınmasından kaynaklanan ekolojik kriz durumu, aslında insan varlığı açısından bir yabancılaşma ve unutmaya halini ifade etmektedir. Martin Heidegger, doğanın insan tarafından tahakküm altına alınmasını *Teknik ve Dönüş* (1998) adlı yapıtında Ren Nehri örneği üzerinden şu ifadelerle anlatmıştır:

Hidroelektrik santrali, Ren Nehri'nin akıntısına kurulmuştur. Santral, nehri, türbinlerini döndürecek olan su basıncı sağlamakla yükümlendirir; Türbinlerin dönmesi ise, şebekesiyle birlikte, şehirlerarası elektrik santralının sevk etmekle yükümlü olduğu elektrik akımını üreten makinenin çarkını harekete geçirir. Elektrik enerjisi sağlamanın iç içe geçmiş süreçleri kapsamındaki Ren Nehri dahi, emir kulu gibi görünmektedir (s. 21).

Spinoza'nın (2011) da belirttiği gibi, "İnsan varlığı kendi dışında, onları rahatlığa götürmeye elverişli birçok araçlar buldukları için bütün bu şeylerin ve genel olarak bütün tabiatın rahat yaşamalarını sağlamaya yarayan araçlar olduğunu zanneder" (ss. 69-70). Bu nedenle de insan doğaya sadece kendi çıkarı için kullanabileceği ve sömürebileceği bir hammadde, bir emir kulu olarak bakmaktadır. Bu söz konusu yaklaşım ise Antik Yunan dünyasının arkhe'leri, yani elementleri hylozoist bir perspektiften "canlı" saymaları anlayışıyla belirgin bir karşıtlık oluşturmaktadır. Bu elementler her şeyden önce yaşamı açığa çıkartan öğelerdir, temel ilkelerdir. Bugün ise yaşamın bu öğelerinin, arkhe'lerinin, elementlerinin özel mülkiyete ve evrensel meta formuna dönüştürülmesi nedeniyle dünyanın doğalsızlaştırılması durumuyla karşı karşıya bulunmaktayız (Foster, 2012, s. 32).

Dünyanın insan tarafından doğalsızlaştırılması, doğa ve elementlerin birer meta kılınması ve değersizleştirilmesi süreçleriyle birlikte “insanın tek başına kaldığı” ve “artık yalnız kendi kendisiyle karşılaşır olduğu” (Heisenberg, 1987, s. 15) bir durum gerçekleşmiş bulunmaktadır. İnsanın artık tek başına olması ve artık yalnız kendi kendisiyle karşılaşır olması durumu, aslında insan varlığının doğanın tüm öğelerini kendine tabi kılıp, onları araçsallaştırmasının kaçınılmaz sonucu olarak açığa çıkmıştır. Yani artık insan kendi elleriyle değiştirip, insanlaştırdığı bu insani doğada yalnız başınadır, ve karşılaştığı şeyler de yine kendi yarattıklarıdır, yani yine kendidir. Dolayısıyla arkhe’lerin veya elementlerin günümüz modern dünyasında birer meta haline gelmesini, bu arkhe’lerin veya elementlerin değerinin insan tarafından unutulmuş, yadsınmış olmasının ve onun doğayı insanlaştırmasının bir sonucu olarak okumak mümkündür.

Antik Yunan anlayışı bağlamında değerlendirildiğinde, kendilerinde barındırdıkları bu canlılıklarıyla su ve hava elementlerinin insan için ekonomik açıdan bir kaynak teşkil etmesi suretiyle değersizleştirilmeleri, aslında insanın kendi varlığını, bedenini yadsıması anlamına da gelmektedir. Çünkü, Antik Yunan düşüncesine göre bir var olan olarak insanın açılımı, onun varlığa gelmesi ilgili arkhe’nin, elementin neticesinde olmuştur. Dolayısıyla arkhe’nin değersizleştirilmesi ve bir meta konumuna indirgenmesi, aslında insanın kendi varlığını yadsınmasından başka bir şey demek değildir. Yani insan bedeni de kendi başına bir element hikayesi anlatmaktadır, yani arkhe’ler, elementler doğanın olduğu kadar insan bedeninin de temel taşlarıdır. Elementlerin her biri içimizde bir rol oynar ve bu yapı bozulduğunda bir şeyler sona ermiş demektir (Yılmaz, 2017-2018, ss. 110-111).

İnsan bedeninin yüzde 60’ı sudur, yüzde 96’sı dört elementten oluşmaktadır -oksijen, karbon, hidrojen ve nitrojen- ve hepsi birleşip yükselen ve azalan, değişen, emilen bir element kokteyli oluşturur. Bu elementler hem bizi hem de doğayı oluşturan paylaşılan ekomaddeselliğin ta kendisidir (2017-2018, ss. 110-111).

İnsanın bedeninin bu ekomaddeselliği onun doğa ve diğer varlıklar ile olan yapısal özdeşliğini belirtmektedir. Bu bakımdan insan varlığının bu arkhe’leri, elementleri değersizleştirici tutumu onun kendi varlığını, yani bedenini yadsıması anlamına gelmektedir. Bu yadsıyıcı tutumla birlikte, Thales’in arkhe’si olan su’nun ve Anaksimenes’in arkhe’si olan hava’nın bugün su ve hava kirliliği gerçeğiyle birlikte unutulmuş ve değersizleşmiş olduklarının söylenmesi pekala mümkündür. Artık insan varlığı bir unutmada durumunda; yaşamı, onun öğelerini ve kendi bedenini yadsıma tutumu içerisinde bir yabancılaşma durumunda bulunmaktadır. Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno’nun *Aydınlanmanın diyalektiği*’nde (1995), “insanlar otoritelerindeki artışın bedelini egemenlikleri altına aldıkları şeylerden

yabancılaşmakla ödüyorlar” (s. 25), şeklinde yaptıkları saptamaları bu bağlamda oldukça önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, çevresel sorunların birçoğunun hem bedene hem de fiziksel çevreye duyulan ekofobik⁵ algının sonucunda ortaya çıktığını (Yılmaz, 2017-2018, s. 123) söylemek mümkün görünmektedir. Ekofobi kuramı doğanın, elementlerin, insan bedeninin birer metaya indirgenmesi ve tam da bu nedenle bunların her birinin değersizleştirilmesini insanın doğaya yönelen nefretine bağlayan bir kuramdır. Ekofobik algı, insanların doğadan nefretle ölç alırcasına giriştikleri sömürüyü ifade etmesi bakımından günümüz modern insanının doğayı algılayış tarzını göstermektedir. Bu algılayış tarzı ile insan kendisini doğanın bir efendisi olarak görmekte ve onu alt etmesi gerektiği anlayışını taşımaktadır. Doğanın ve elementlerin birer meta konumuna indirgenerek değersizleştirilmeleri tutumu kendisini, modern insanın bu algılayış tarzında açığa çıkarmaktadır. Bu anlamda ekolojik krizin kökeninde “modern insanın doğaya ekofobik yaklaşımının” olduğunu belirtmek oldukça önem taşımaktadır. Kendisini doğadan nefretle koparan insan, bu ekofobik algının sonucunda kendi varlığından, bedeninden de kopmaktadır. Çünkü onun bedeni doğadır; onun bedeni diğer varlıkların ki gibi elementleri, arkhe’leri, Thales’in su’yunu ve Anaksimenes’in hava’sını içermektedir. Dolayısıyla doğanın, arkhe’lerin yadsınışı, unutulmuş aslında insanın kendi bedenini yadsınışını da beraberinde getirmektedir. Elementlerin, arkhe’lerin, bedenin yadsınışı şeklindeki bu tutum ekofobik algının kendisinden kaynaklanmakta; ve bu algının kendisi hayatın çöküşü olarak ifade ettiğimiz ekolojik krizin temelini oluşturmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, yaşamın kendisi ve onun öğeleri, yaşamın kendisinden kaynaklandığı kutsal arkhe anlayışından araçsallaştırılan, tahakküm altına alınan elementlere değin geline bu süreç içerisinde değersizleştirilmiştir. Yeryüzündeki tüm varlıkları kosmos’un birer üyesi olması bakımından ele alan anlayıştan şimdi doğaya ekofobik bir çerçeveden bakılan anlayışa gelindiği söylenebilir. Bu ekofobik algılayış tarzı ile birlikte arkhe’ler veya elementler birer metaya indirgenerek yadsınımışlar; kutsallıklarını, canlılıklarını, yani kısacası önemlerini kaybetmişlerdir. Kosmos’a, doğa’ya atfedilen değerden ve onlara gösterilen saygıdan bugün doğa’nın bir depo’ya indirgenişiyile sömürülmesi durumu söz konusu olmaktadır. İnsan, yaşamını ve onun elementlerini olumsuzlayarak kendi varlığına, bedenine yabancılaşmış ve bir unutulmuş süreci içerisine girmiştir. Doğaya, kendi

⁵ Ekofobi kuramı Simon Estok tarafından ekoeleştirme alanındaki kuramsal boşluğu doldurmak ve daha aktivist gibi görünen ekoeleştiriyi akademik çalışmalara daha uygun hale getirmek amacıyla ortaya atılmıştır. Estok ekofobiyi “günlük yaşamımızda ve edebiyatımızda hali hazırda var olan homofobi, ırkçılık ve cinsiyet ayrımı gibi, doğal dünyaya duyulan mantıksız ve yersiz korku ve nefret” olarak tanımlamaktadır.

bedenine yabancılaşmış bir varlık olarak gerçekleşmiş ve artık bu insanlaştırdığı doğada tek başına kalmıştır insan. Bu anlamda, modern insanın eylemlerinin sonucu olan ekolojik krizin kökenlerini bu unutulmuş sürecinin, yabancılaşmanın ve ekofobik bakış açısının kendisinde aramak gerekmektedir.

Bugün; hem insanın doğa sayesinde yaşadığını, doğanın onun bedeni olduğunu, yani insanın doğanın bir parçası olması bakımından insan ile doğa arasındaki “metabolik ilişki”yi (Foster, 2012, s. 32) vurgulayan Antik Yunan bakış açısından hem de insan eylemlerinin doğayla uyumlu bir ilişki içerisinde süregittiği yıllardan uzakta olduğumuzu kabul etmemiz gerekmektedir. Artık, Thales ve Anaksimenes’in arkhe’leri olan su ve hava’sı canlı, kutsal veya kendinde değerli değildirler. Bu arkhe’ler, elementler bugünün modern dünyası için birer meta’ya dönüşmüş, kendindeki değeri, kutsallığı tamamen yitirmişlerdir. Dolayısıyla canlı olan arkhe’lerden meta olan arkhe’lere değin geline bu süreç, insanın kendi kökeninin öyküsünü unutmasının; diğer var olanlarla paylaştığı ortak ilkeyi unutmasının; bedenindeki ekomaddeselliği unutmasının sürecidir.

Öyleyse, “Peki insan varlığı bu yabancılaşma ve unutma durumundan nasıl çıkabilir?” diye sormak gerekmektedir.

İnsan varlığının bu yabancılaşma ve unutma durumundan çıkması ve bir nevi hatırlama süreci”ne girmesi bugünün modern dünyasının içerisinde kalınarak başarılı olacak bir şey olarak görünmemektedir. Bugünün modern dünyası doğanın, yeryüzünün, bedenin ve elementlerin metalaştırılması, yani tüm bu varlık türlerinin sahip oldukları değeri ve canlılığı yâdsıma tutumu olarak kendini göstermektedir. Yani bugünün modern dünyası kendisini bir kriz, bir çöküş dünyası olarak açmaktadır. Heidegger’in (1991) de belirttiği gibi, “insan varlığının varlık ile olan köklü bağının gerçekleşmemesi modern çağı belirlemektedir” (s. 12). Bu bakımdan, insanın doğaya, arkhe’lere veya elementlere yönelik yabancılaşma durumundan çıkması, aslında onun “bugünün modern dünyası”ndan, bu çöküş dünyasından çıkışını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla insan varlığının, doğayı, arkhe’leri veya elementleri ve kendi bedenini yadsıyıcı, değersizleştirici tutumundan uzaklaşarak doğayla tekrar uyumlu ilişkiler geliştirmesinin; arkhe’leri veya elementleri birer meta olarak görmektense, onların canlılıklarını, değerini ve onlar sayesinde varlığa geldiğini kabul etmesinin; kendini doğanın dışında bir varlık olarak değil, doğanın bir parçası, bir üyesi olarak görmesinin ancak “doğaya geri dönerek” (Revenons a la nature) sağlanacağı belirtilebilir. Doğaya dönüş ile unutilan bu arkhe’lerin, elementlerin “insan varlığıyla olan köklü bağı” (Heidegger, 1991, s. 12) tekrar gerçekleşmiş, sağlanmış; insan varlığının Varlık’la karşılaşması tekrar olanaklı olmuş olabilecektir. Bu durumda, insanın doğaya geri dönüşünün onu bu yabancılaşma ve unutma durumunun içerisinde çıkaracağı pekâlâ söylenebilir. Doğaya geri dönen, bu yabancılaşma ve unutma durumundan çıkan insanın böylece, gezegeni

modern dünyanın çöküşü olan ekolojik krizden kurtaracağı da ayrıca düşünülebilir. Çünkü doğaya dönen insanın yabancılaşma ve unutma durumundan çıkmış olması nedeniyle doğanın bileşenleri olan arkhe'leri artık birer meta olarak değil de, değeri ve kutsallığı içinde algılaması/anlaması gerçekleşmiş olacağı için dünyanın bu kriz içindeki durumunu, yerini süreç içerisinde bizlere bahşedilen özgürlüklerin işe yarar⁶ olacağı ahenk durumu içindeki bir dünyaya bırakabilecektir.

Sonuç olarak, praksis alanında elementlerin metalaştırılması sorunuyla ilintili olduğu düşünülen ekolojik krizin aşılması, görüldüğü gibi, etik bir bağlamda değil, doğaya dönüş, yani insan varlığının Varlıkla olan bağının tekrar kurulması gibi ontolojik bir açıdan düşünülmeli ve değerlendirilmelidir; ve Presokratik doğa felsefesinin/ontolojinin ise, görüldüğü gibi, bizlere yeryüzünün, doğanın, elementlerin özsel değeri ve kutsallığına ilişkin olarak sağladığı önemli açıklamaların doğa ile olan ilişkilerimizde belirleyici olması nedeniyle, theoria alanında bir sorun olarak görülen ve ekolojik krizle ilintilendirilen Presokratik doğa felsefesinin/ontolojinin yitişi, unutulmuş karşısında durup tekrar düşünülmesi gerektiği ifade edilebilir.

⁶ Makalenin giriş kısmında söz konusu edilen “bize bahşedilen kırk tane özgürlük, eğer gezegenimiz ekolojik kriz içerisinde ise ne işe yarar ki?” tartışması hatırlansın.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitapevi
- Aristoteles (2018). *Metafizik*. (Y. Gurur Sev, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2017). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*. (R. G. Ögdül, Çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Çakmak, C. (1999). Physis'den res ekstansa'ya doğa ve teknik anlayışları. *Felsefe Logos*, 6 (2), 77-86.
- Denkel, A. (2003). *İlkçağ'da Doğa Felsefeleri*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Descartes. (2018). *Meditasyonlar*. İstanbul: Say Yayınları
- Foster, J. B. (2012). *Marksist Ekoloji*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Gökberk, M. (2018). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Heidegger, M (1991). *Metafizik Nedir?* (Y. Örnek, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu
- Heidegger, M. (1998). *Teknik ve Dönüş*. (N. Aça, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heisenberg, W. (1987). *Çağdaş Fizikte Doğa*. (V. Günyol ve O. Duru, Çev.). Ankara: V Yayınları.
- Horkheimer, M., Adorno, T. W. (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği I*. (Oğuz Özügül, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kovel, J. (2017). *Doğanın Düşmanı*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Kranz, W. (1994). *Antik Felsefe – Metinler ve Açıklamalar*. (S. Y. Baydur, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Leopold, A. (2013). *Bir Kum Yöresi Almancağı*. (U. Özdağ, Çev.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları
- Malkoç, E. (2017/2018). Geçmişten Günümüze Ekolojik Kriz ve Çözüm Önerileri. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 83 (21), 143- 166
- Nietzsche, F. (2009). *Ecce Homo*. (C. Alkor, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. (2013). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Platon (1945). *Theaitetos*. (M. Gökberk, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Platon (2017). *Phaidon*. (F. Akderin, Çev.). Say yayınları.
- Reece, J., Urry, L., Cain, M., Wasserman, S., Mınorsky, P., Jackson, R. (2013). *Campbell Biyoloji*. (E. Gündüz ve İ. Türkan, Çev.). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Robinson, D. (2000). *Nietzsche ve Postmodernizm*. (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.

Russell, B. (2017). *Batı Felsefesi Tarihi*. Cilt 1. (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Alfa Yayım.

Spinoza. (2011). *Etika*. (H. Z. Ülken, Çev.). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Yıldırım, C. (2016). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Yılmaz, G. (2017/2018). Filozofların Dilinden Elementlerin Kadim Hikayesi: Ekofobik Algı ve Element Eleştirisi. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 83 (21), 109-123.